

*Михальченко Микола Іванович,
Президент Української академії політичних наук,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу теорії та історії політичної науки,
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
імені І.Ф. Кураса НАН України*

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА В УКРАЇНІ: ЩО МИ МОДЕРНІЗУЄМО?

(доповідь на Третньому Конгресі політологів України)

В сучасному світі спостерігаються кризові явища в усіх структурних моделях влади і в політичних системах країн. Навіть в таких начебто політично стабільних країнах, як США, Велика Британія, Франція, Бельгія та інші, йдуть дискусії з ефективності політичних інститутів і виборчих систем, взаємовідносин влади і суспільства, влади і опозиції. Надзвичайно гостро проблема доцільності і ефективності політичних систем стоїть в постсоціалістичних, зокрема в пострадянських країнах.

Варто оглянутися, як складалася політична система в Україні. Після розвалу СРСР і отримання незалежності Україною стара політична система не була демонтована. Навіть Верховна Рада, обрана в умовах УРСР, не була розпущена і переобрана. Рада Міністрів УРСР була перейменована в Кабінет Міністрів і продовжувала функціонувати, за змістом, як і в радянські часи. А згодом став Кабінет Міністрів штабом "прихвизації" державної власності на базі законів Верховної Ради, депутати якої енергійно лобювали цю "прихвизацію", оскільки отримували свою частку здобичі. Замість ЦК Компартії України з'явилася Адміністрація Президента України, яка прагнула зберегти ті ж самі контрольні функції у державі (інша справа, що не так склалося, як бажалося). Довгий час, до 1996 року, діяла дещо підновлена Конституція УРСР.

Така ситуація дозволила створити симбіоз старої "влади рад", нових "патерналістських" партій і президентської адміністрації, яка замінила старі райкоми і обкоми партії і ЦК Компартії України. Цей зовсім неприродний симбіоз існує до цього часу і дозволив поступове переродження політичного режиму в олігархію.

Олігархія, тобто режим, при якому політична влада належить групі найбільш багатих громадян, існувала в усі часи і існує сьогодні. Вона існувала в США, в частині країн Європи (згадаємо неологізм "плутократія", який застосовували в ХХ столітті замість терміну "олігархія"), зараз існує в Африці, Азії, в пострадянських країнах. Цей режим має свої недоліки і позитиви. Тому, наприклад, якщо якусь людину в Росії, Україні або Туркменії називають олігархом, то вона не біжить до суду, щоб захистити честь і гідність. У всякому разі таких судових процесів не було, а звання "олігарх" не менш почесне, ніж "президент".

"Батьком" олігархічного режиму в Україні вважається экс-президент Л.Кучма. А "демократичний блиск" цьому режиму спробував надати В.Ющенко.

1. Україна: якою вона є з політичного боку?

За структурно-функціональними характеристиками Україна є республіка з змішаною формою влади і управління (весь час мандрує від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської за спрощеними класифікаціями). Ця форма влади і управління закріплена у різних варіантах Конституції України, в законах про функції елементів політичної системи, різних інституцій і навіть посадових осіб. Але цілісної системи політичної влади і управління в Україні не існує, оскільки Верховна Рада постійно змінює Конституцію, визначальне законодавство щодо політичної системи країни, повноваження гілок влади тощо. Тобто, з цього боку законодавча влада є фактором політичної нестабільності і конфліктогенності в суспільстві.

Велику роль в політичній нестабільності в країні грає й те, що Конституцію не виконує ні одна з гілок влади, в тому числі Конституційний Суд, який тлумачить конституційні норми під політичне замовлення або багатозначно.

Можна було б перерахувати й інші фактори нестійкості політичної системи в Україні, політичної нестабільності. Але важливо зупинитися на головному факторі: сутність

політичного режиму в Україні визначає своєю діяльністю або бездіяльністю Президент України з допомогою конституційних і позаконституційних механізмів влади. І тут на перший план виходять риси характеру президентів. А це для стабільності політичної системи є додатковим фактором нестабільності. Її приладжують під чергового президента.

Перший Президент України Л.Кравчук був нонконформістом в політиці: з одного боку, він відкинув догми комунізму, норми тоталітаризму як системи влади; а з іншого – він залишився ідеологом, подібним до усіх ідеологів, які компроміс ставлять вище перемоги будь-якою ціною. І політичний режим в Україні був нонконформістським – суперечливим, політична воля Президента України відбивалася в діяльності політичних інститутів слабо, пошук політичних і економічних компромісів перетворювався в політичне маневрування без чіткої мети. Цей режим був достатньо демократичним, ліберальним, але вразливим, що й привело до його падіння. Найбільший внесок в падіння цього режиму вніс Л.Кучма і очолюваний ним Союз підприємців і промисловців України, який поступово перетворився з союзу "червоних директорів і голів колгоспів" в союз "диких капіталістів", яким демократія була не потрібна.

Тому до влади був приведений яскравий авторитарист з великою жагою до влади та її утримання – Л.Кучма. Він достатньо значний внесок зробив в стабілізацію економіки України, частково розв'язав "кримську проблему", вправно маневрував між Сходом і Заходом, особливо між Росією і США, але створив режим "освіченого авторитаризму", за словами глави його адміністрації – Д. Табачника. Крім того, в межах цього режиму розквітла корупція, з'явилися олігархи і т.д. Світ став розглядати Україну як корумповане, олігархічне суспільство. Щодо корупції, то це неодноразово визнавав і сам Л.Кучма в посланнях до Верховної Ради, виступах, інтерв'ю.

Риси цього режиму, як олігархічного, проявилися де – факто і стали загальновизнаним фактом, коли говорять про Україну і за кордоном і в середині країни. Дійсно, декілька олігархічних фінансово-промислово-політичних груп контролюють вибори президента (конкуренція наявна досить жорстка), парламенту, формують уряд, суди, прокуратури, контролюють ЗМІ, регіональні органи влади тощо. Звання "олігарх" в Україні стало почесним і не заперечується самими олігархами як таке. Але олігархічний режим докорінно змінює ситуацію: інтереси простої, "маленької" людини, її права зникають з порядку денного влади та інститутів політичної системи.

В.Ющенко прийшов до влади на гаслах боротьби з корупцією і олігархізацією держави, обіцянок захистити інтереси "малого українця". Але своєю діяльністю і бездіяльністю довів корумпованість і олігархізацію української держави до завершених форм. В той же час своєю псевдодемократичною демагогією і політичною ненадійністю не влаштував ні одну з олігархічних груп і був відсторонений від влади шляхом виборів. Одночасно він втратив довіру "малого українця", який не отримав нічого від "помаранчевих подій".

В.Янукович отримав в спадок економічно і політично ослаблену країну і на перший погляд почав відновлювати кумівський політичний режим "освіченого авторитаризму". Але це тільки "на перший погляд". В реальності В.Януковичу не вдасться збудувати "неокучмістський" політичний режим, тому що за сім років в Україні суттєво змінилися суспільні процеси. В нових реаліях В.Янукович буде специфічний політичний режим, який йому дозволяють умови сьогочасного суспільства. Він не є ні спадкоємцем Л.Кучми, ні реставратором його режиму. Він буде новий політичний режим.

Перерахуємо деякі фактори, які визначають зміст і форму нового політичного режиму. При цьому поняття "політичний режим" не несе негативістського змісту. Це нормативне поняття політичної науки, з допомогою якого характеризується політична реальність.

- Олігархічні фінансово-промислові групи в Україні настільки зміцнили механізми впливу на політичну владу, що В.Янукович має менші межі політичного вибору в політичних маневрах, ніж Л.Кучма, повинен враховувати більш складний ансамбль економічних і політичних інтересів в середині країни. Тим більше, що частина олігархічних груп ще не розробила стратегій взаємодії з новообраним президентом або чекає перших

оцінок громадянського суспільством результатів його політики, щоб визначити свою позицію.

- Новий політичний режим має яскраво виражений регіональний соціальний базис. Його доля багато в чому залежить від того, чи стане цей базис всеукраїнським. І справи тут не в підтримці регіональних бюрократів Заходу, Центру і Півдня України, а в підтримці інтелектуальних еліт і народу. Бюрократів ніде не люблять, хоча без них не може функціонувати держава.

- В Україні назріли зміни в партбудівництві. Або в країні складеться однопартійна система за зразком Росії, або реальна багатопартійна система. Не повинна вводити в оману слабкість опозиції. Якщо декілька провідних фінансово-промислових груп побачать загрозу своїм інтересам, то на фоні нового економічного зростання вони "знайдуть" кошти для створення системної опозиції як в парламенті, так і поза парламентом.

- В.Януковичу за короткий термін вдалося консолідувати гілки влади, створити стійку більшість у Верховній Раді, зміцнити контроль над органами самоврядування. Цей позитив може перетворитися в негатив, якщо консолідована влада не стане більш ефективною, не підвищить рівень життя населення. Президент, в кінцевому рахунку, буде відповідальний "за все", ніякі відставки в уряді і регіонах не пом'якшать "ефект бумерангу".

- Зовнішньополітичний і економічний фактори. Захід і Росія ще не визначилися повною мірою з підтримкою нового політичного режиму. Вони вичікують, наскільки виявиться ефективний цей режим. А Захід ще й відслідковує міру його демократичності. В умовах повної залежності економічної ситуації від зовнішніх позик Президент України змушений працювати з обережністю.

Отже, необхідно піддати сумніву міфологічну тезу, що в Україні не склалася політична система і політичний режим мають перехідний характер. Не може існувати держава двадцять років без усталеної політичної системи. А будь-який політичний режим, за виключенням декларацій тоталітарно-диктаторських, не тільки є в значній мірі перехідним, навіть при належності влади однієї партії, але й декларує курс на зміни в суспільстві, які начебто будуть в інтересах народу. Тоталітарно-диктаторські режими можуть оголосити "тисячолітній рейх" або будівництво комунізму як "раю на Землі", але теж виявилися перехідними. Тому варто обережніше використовувати поняття "перехідний". Усі суспільства розвиваються (прогресивно або регресивно), усе змінюється, переходячи з одного стану в інший.

У всіх пострадянських державах, можливо за виключенням Киргизії і Молдови, вже склалися політичні системи. В одних країнах авторитарні, в інших демократичні, в третіх кланово-олігархічні. У кожному випадку політична система окремої країни повинна аналізуватися конкретно-історично. Наприклад, основні проблеми взаємовідносин Білорусії і Росії полягають не тільки в особистостях, які знаходяться при владі, не тільки в типі режимів, скільки в тому, що О.Лукашенко не бажає передавати деякі галузі економіки Білорусії олігархічним кланам Росії.

В Україні склалася значною мірою олігархія, форма правління державою, коли влада зосереджена в руках вузького кола осіб (олігархів) і елементи політичної системи забезпечують таку форму правління. В той же час в Україні зберігається напіврозвинена демократія, що забезпечує олігархічній владі цивілізований імідж. Етап олігархічного правління у різних формах проходили багато сучасних демократичних країн, поки клани, фінансово-промислові групи, корпорації не навчилися доручати управління державами своїм агентам-політикам і така ситуація була юридично закріплена в законах відокремлення політики від бізнесу.

Варіант "напівдемократичної олігархії" в Україні є дещо кращим, ніж авторитаризм, навіть з "керованою демократією". Тим більше, що населення України старших вікових груп жило в умовах режиму "геронтократії", в який поступово перетворився радянський авторитаризм в 70–80-х роках ХХ століття. За зовнішньої форми, але не за змістом, геронтократія в СРСР нагадує олігархію (влада небагатьох), але олігархія є більш

динамічним і цинічним режимом, який не тоталітарно використовує могутню машину ідеологічного тиску на базі ілюзорних ідеалів, обмежуючись примітивним пропагандистським прикриттям інтересів олігархічних груп.

Український варіант "напівдемократичної олігархії" має слабкі і сильні сторони.

Слабкі сторони:

- Оскільки влада обслуговує приватні інтереси олігархів в економіці і політиці, то демократія існує лише як маскувальна сітка для правлячого режиму, що особливо яскраво проявляється в правоохоронній сфері, зокрема в судовій владі. За соціологічними опитуваннями і контент-аналізом ЗМІ українська судова система найбільш корумпована і контрольована олігархічними фінансово-промисловими групами і політичним режимом. Двадцять років обіцянок влади провести правову і судову реформи залишаються порожнім гаслом, оскільки режим не прагне втратити такий могутній засіб впливу на суспільство.

- Національно-етнічний український елемент незначний в складі олігархів. Тому співвідношення національно-етнічного і космополітичного елементів вразливо для пропаганди, що проявилася в гаслах "помаранчевих потрясінь" 2004 року, є предметом формування різних фобій. Лише толерантність українського народу дозволяє мінімізувати вплив цих фобій.

- Соціальне розшарування суспільства продовжується, зростає розрив в рівні життя між бідними і багатими, які нахабно, притому з допомогою ЗМІ, демонструють свій паразитарний стиль життя. Населення у значній частині люмпенізується, а суспільство стає "вагітним" соціальними конфліктами. Олігархи і їх менеджери, політики різко виокремлюються за способом життя з громадянського суспільства, створюють елітарні зони житла і відпочинку, засоби транспорту і зв'язку і т.д. Чим загострюють соціальну ситуацію в країні.

- Формується паразитична верства, яка безпосередньо працює на інтереси олігархів, обслуговує їх. Значною мірою це молодь, інколи фахово підготовлені бойовики, які можуть бути використані в економічній і політичній боротьбі як ударні сили (в рейдерських захопленнях підприємств, на мітингах, як засіб політичного терору тощо). Але не варто переоцінювати їх силу. Якщо в державі владу отримує політична сила, яка хоче знизити роль цієї верстви, то паразитична верства не може протистояти ефективній державі.

- Олігархічний режим має достатньо важелів впливу для розповсюдження корупції, порушення конституційних норм, законів, застосування нелітимних виборчих технологій, контролю за діяльністю ЗМІ і т.д. "під себе" і використовує їх під гаслами "наведення порядку", "захисту інтересів народу", але насправді для отримання надприбутків, зміцнення режиму.

- Олігархічні фінансово-промислові групи не фінансують розвиток науки, освіти, культури, навіть через механізми політичної влади виділяють на них бюджетні кошти за залишковим принципом. Хоча й використовують кадри, підготовлені у цих сферах державою. Тому інтелігенція, у масі, є природним ворогом олігархічного режиму, що й показали події кінця 2004 року. Вона може бути довгий час політично пасивною, але потім виступити детонатором соціально-політичного вибуху.

Сильні сторони українського варіанту олігархії:

- Через різницю політичних і економічних інтересів олігархічних груп в країні існують декілька центрів формування влади і впливу на владу. Між ними існує досить жорстка конкуренція, яка не допускає домінування одного олігархічного клану в політичному житті і переходу до авторитаризму і тоталітаризму, зберігає, хай і часткові риси демократії. Тим самим в суспільстві існує потенціал розвитку демократії.

- Олігархічні клани змушені захищати національні інтереси, тому що деякою мірою це й "їх" інтереси, оскільки вони володіють не тільки економічними ресурсами країни, але й самою нацією. По-перше, соціальний інститут самозбереження перемагає космополітичні настрої (тут К.Маркс не зовсім правий, що капітал не має вітчизни), тому що клани

зацікавлені в збереженні економічної і політичної влади в окремій незалежній країні як справжні хазяїни. По-друге, українські олігархічні клани є запеклими ворогами олігархічних кланів інших країн в боротьбі за власність. Достатньо проаналізувати боротьбу українських і російських кланів за власність в Україні. По-третє, олігархія є перехідною формою політичного режиму, хоч і може триматися як економічна влада досить довго. Згадаємо владу Рокфеллерів, Дюпонів, Морганів, Фордів та інших олігархічних груп в США. Але в кінцевому результаті вона перетворюється або в деспотію (тиранію), або в аристократію, з рисами демократії (Велика Британія, Швеція, Нідерланди), або в демократію. Україну може чекати така трансформація в демократію.

• Українські олігархічні клани підштовхують цивілізаційне вивчення України на користь Заходу. По-перше, вони стратегічно програли боротьбу за російський ринок російським олігархічним групам. Але не тому, що менш розумні, а тому, що росіяни спираються на більш могутній сировинний ресурс і на більш агресивну націоналістичну владу. Принципова відмінність російської і української моделей влади полягає в наступному. В Росії нарешті завершений проект захоплення влади органами безпеки (ВНК, ОДПУ(о) – Держжинський, Ягода, Єжов; Мінбезпеки плюс МВС – Л.Берія; КДБ – Ю.Андропов; ФСБ – В.Путін). Б.Єльцин сприяв формуванню олігархічного режиму, але все ж таки був змушений мирним шляхом передати владу органам безпеки, які відвели олігархам друге місце. А хто на це не погоджувався були змушені емігрувати або посаджені в тюрми. В Україні, на щастя, відсутній останній елемент – путінізм, хоч дехто за цим жалкує, але не українські олігархи, яких путінізм лякає. Тому в Україні сформувалася олігархія в чистому вигляді, що не перекриває шлях трансформації в демократію. По-друге, українські олігархічні групи, визначившись економічно на користь євроінтеграції, туди переорієнтовують капітали, там купується майно, там вчаться діти, відпочивають родини і коханки і т.д., підштовхують усі гілки влади і на політичний євроінтеграційний шлях. Хоча й не ігнорують виважені економічні відносини з ресурсно багатою Росією. По-третє, вищенаведені фактори штовхають олігархічні групи на обмеження зовнішньополітичних маневрів теперішньої влади в проведенні проросійської політики, чого бажала б значна частина її східноукраїнського електорату. Якщо влада "не послухає" олігархів, які захищають свої інтереси, то буде стимульоване зміцнення проукраїнської опозиції.

Є ще один фактор, який не має яскравих позитивних або негативних характеристик, але має важливе значення в характеристиці олігархів. Олігархія, як економічна і політична влада, не спирається на один соціальний клас, як спиралася більшовики на "пролетаріїв". Вона декласує суспільство, щоб мати соціально неструктуроване суспільство, суспільство "сірих людей". (Брати Стругацькі розкрили механізми формування такого суспільства в романі "Складно бути богом", хоча й не зовсім системно), яким маніпулювати і керувати простіше. Декласоване суспільство є надійним політичним майданчиком декласованих політичних партій – вони створюються олігархами, досягають або не досягають успіху, зникають, "перебувають в анабіозі", просинаються, щоб знову "заснути" і т.д.

В умовах панування олігархічних промислово-фінансово-політичних груп досить динамічно відбувається структуризація і переструктуризація "політичних верхів" (управлінських груп) навколо окремих олігархів, які стають або економічними або політичними переможцями. Українська бюрократія кидає програвших і переходить на бік переможців. Може тому в Україні немає необхідності в масових каральних акціях переможених. Їх краще перевербовувати, купувати або вони самі прийдуть з зашморгом на шиї, щоб їх помилювали. Це характерна і специфічна риса розв'язання виборчих конфліктів в Україні, специфічно "організованого" суспільства.

Ця точка зору не є ні апологією олігархії, ні її запереченням як історичного факту в Україні. Сталось те, що сталось. І тільки внутрішні і зовнішні фактори розвитку України визначають долю її політичної і економічної систем, режимів, що існували, і ще будуть існувати.

До написання цієї роботи автора спонукали гасла, які постійно повторюють деякі політики з "команди" діючого Президента України: "Наведемо порядок!" По-перше, ці гасла не нові. Їх широко використовував Л.Кучма та його "команда". І навели кланово-олігархічний порядок. Тому плагіат сьогодні не вітається. Якщо ж мова іде про якийсь "новий порядок", то необхідно показати його елементи, систему, цілі. А.Гітлер вже наводив "новий порядок" в Європі і Африці. І це завершилося Нюрнберзьким трибуналом. Якщо висувається мета перейти від "української моделі демократії" як анархо-демагогічної риторики до демократії правової держави – це одна справа. Якщо ж висувається мета розповсюдити образ життя Донбасу на усю територію України, то ця мета ілюзорна, якщо реально проаналізувати спосіб життя, умови життя в різних регіонах України. В багатобарвності, розмаїтті життя регіонів України її сила. Зміцнення єдності регіонів України, взаємозбагачення їх способів життя – це справжня мета політичного розвитку країни.

Як би провести кожного донеччанина Центральною і Західною Україною, то вони б забули слова, що там живуть суцільні "бандерівці", а побачили як будується і динамічно розвиваються ці частини України, і зовсім не за рахунок Донбасу, які толерантні і хазяйновиті люди там живуть. Як би привезти кожного "західника" в Донбас і показати умови життя і праці дончан, то вони б зрозуміли, чому їх політична поведінка є такою, якою є, хто і як налаштовує їх проти української мови і культури, хоч більшість їх є етнічними українцями і український борщ і грибну юшку варять таким же способом як і в Центральній і Західній Україні. Отже, історична доля нового режиму залежить від міри демократичності і гуманістичності моделі "нового порядку", який буде запропонований, і від того, що цей "порядок" принесе конкретно кожній людині. Крім того, важливо, щоб регіони України не протистояли один одному, а поєднували конструктивні ідеї та ініціативи, з якими вони виходять на національний рівень.

Найближчі два роки покажуть, який шлях обере Україна: модернізація олігархії або розбудова демократичної політичної системи, яка сконцентрує в собі надбання світового досвіду і національних традицій.

*Майборода Олександр Микитович,
доктор політичних наук, заступник директора
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України*

ПОЛІТИЧНА СУВЕРЕННІСТЬ ВЛАДИ У ВЗАЄМВІДНОСИНАХ З СУСПІЛЬСТВОМ

(доповідь на Третньому Конгресі політологів України)

Незмінним рефреном у риторичній нинішньої правлячої в Україні політичної сили є ідеологема „зміцнення владної вертикалі”. Судячи з відгуків на роботу виборчих комісій під час місцевих виборів, з проходження законопроектів у Верховній Раді України, з рішень Верховного і Конституційного судів зі спірних питань політичного устрою, їй успішно вдається втілювати цю ідеологеми. Влада переконана, що курс на її всеохоплююче домінування і контроль над усіма сферами життя є найбільш оптимальним з точки зору політичної та управлінської раціональності, найбільш ефективним і продуктивним засобом вирішення головних проблем країни. Із альтернативи „менше держави-більше самоуправління” і „більше самоуправління-менше держави” українська влада вирішила обрати перший варіант суспільно політичної моделі.

Зазіхання влади на політичну монополію з одного боку виглядають логічними. "Майже всі визначення влади так чи інакше пов'язують її здійснення з примушуванням, наказуванням, зовнішнім вольовим зусиллям по відношенню до підвладних"[1]. З другого боку, розуміння державного суверенітету як повної незалежності від інших суб'єктів нині